

Werken aan gastvrijheid, omgaan met strijdigheid

Doortje Kal

In het hiernavolgende probeer ik u een indruk te geven waarom het mij in mijn studie is te doen. Ik begin u te zeggen wat mijn boek niet is. Het is niet een evaluatie van het Zoetermeerse project Kwartiermaken. Wel heeft mijn studie dit project als vertrekpunt. Aan mijn studie ligt de vraag van cliënten ten grondslag om, zoals een van hen het eens formuleerde, 'lid van de wereld te mogen worden'. Dat lukt niet zomaar als je gek bent of gek bent geweest. 'De dingen in de wereld gebeuren op afspraak of op voorspraak', citeer ik Keefman, alias Jan Arends. En omdat (weer Keefman) 'psychiatrisch gestoorde mensen vaak niet worden verstaan' - ligt er dus een probleem.

Ik heb in mijn boek ontmoetingen willen arrangeren tussen werelden die vaak uit elkaars buurt blijven: theorie en praktijk, filosofie en psychiatrie; dit ten behoeve van de ontmoeting tussen mensen die kampen met chronisch psychiatrische problematiek en anderen. De geestelijke gezondheidszorg heeft lange tijd niet alleen haar patiënten in (totaal)instituten opgesloten, maar ook zichzelf als discipline.

Met het beleid van vermaatschappelijking wordt geprobeerd mensen met psychiatrische problematiek in de samenleving terug te laten keren of ze in de samenleving te houden. Zorg dicht bij huis en maatschappelijke steun moeten 'het lid van de wereld worden' beter mogelijk maken. De paradoxale situatie doet zich evenwel voor dat de oriëntatie van de psychiatrie zich meer en meer verengt tot het medisch biologisch discours. De deinstitutionalisering lijkt aan haar als discipline voorbij te gaan. Dat is ernstig. Het dominante biomedische discours in de psychiatrie maakt het voor zowel ggz-cliënten als andere burgers moeilijk anders te denken dan in (dichotome) termen van 'psychisch ziek' en gezond; ze maakt het moeilijk anders te denken over anders zijn. En voor sociale integratie is juist dat belangrijk. De toename aan biomedische kennis heeft het integratiepotentieel in de samenleving niet verhoogd. Meer van dit type kennis leidt wel tot meer geïdentificeerde psychiatrische problematiek, maar het leidt niet tot meer begrip of tolerantie voor mensen 'met een psychiatrische achtergrond'.

Wel, ik heb (dus) gezocht naar andere theorieën die konden helpen 'het ruimte maken voor de vreemde ander' te doordenken. Ik heb geprobeerd te werken aan inzichten die kwartiermaakpraktijken zouden kunnen voeden. Kwartiermaakpraktijken zijn voor mij al die praktijken die proberen sociale uitsluiting tegen te gaan en deelname aan het maatschappelijk verkeer te bevorderen op een door de betrokkene gewenste en voor hen passende wijze.

Maar - zullen sommigen onder u zeggen - we hebben toch de rehabilitatietheorie. Die heeft toch expliciet het proces 'van patiënt naar burger' op het oog en onderzoekt en mobiliseert toch wel degelijk de maatschappelijke mogelijkheden voor sociale integratie. Inderdaad. Ik meen echter dat deze theorie te weinig aandacht besteedt aan wat maatschappelijk in het geding is als men het anders zijn van mensen met een psychiatrische achtergrond serieus neemt. Er is m.i. binnen de rehabilitatietheorie sprake van veronachtzaming van de mechanismen die tot uitsluiting leiden. Rehabilitatie draait dan uit op normalisatie, op een onderdrukkend braaf burgerschap, op uitwissing van het anderszijn.

Ik verdedig de stelling dat het streven naar integratie van 'het andere' een spanning oproept; ik duid deze spanning aan met het begrip strijdigheid. Het herstel van de wederkerigheid tussen normaal en abnormaal, gaat gepaard met fricties en ongemakkelijkheden. De rehabilitatietheorie onderkent deze spanning onvoldoende en werkt ze - ook als gesproken wordt over milieubeïnvloeding - te weinig uit. In mijn onderzoek staat juist deze strijdigheid centraal. Ik hoop daarmee de grondslagen van de rehabilitatietheorie verder te brengen. Op de reikwijdte van het begrip strijdigheid kom ik zo dadelijk nog terug.

Eerst moet ik nog iets anders met u bespreken: ruimte maken voor ‘mensen met een psychiatrische achtergrond’. En dat nog wel in de titel van mijn boek. Zet dat niet evenzeer aan tot een wij/zij-denken, tot stigmatisering en verhindert dat niet precies het herstel van wederkerigheid? Ik heb gemeend aan deze categorisering niet te ontkomen. Ik noem daarvoor twee redenen:

1. Het niet benoemen van ‘het anders zijn’ brengt de groep niet uit de marge.
2. Om te kunnen integreren moet ‘het andere’ in zijn andersheid kans krijgen om te verschijnen. Dat is nodig om een tegenpositie te kunnen ontwikkelen. Het benoemen van de groep als categorie is noodzakelijk om de uitsluitende werking van de normaliteit te achterhalen en aan de orde te kunnen stellen. De categorisering functioneert als een tussenstap. De tussenstap wordt gezet, juist om uitzicht te bieden op integratie (oftewel op verbinding met anderen) en behoedt tegelijkertijd voor een gelijkmakende assimilatie waarin geen erkenning bestaat voor andersheid of verschil.

Ik heb voor deze gedachtegang steun gevonden in het differentiedenken van o.a. Irigaray. Het differentiedenken motiveert tot het cultiveren van waarden die aanzetten tot respect en engagement met het anders zijn van de ander. Het differentiedenken maakt de op zich hachelijke categorisering productief. Het biedt een ‘vocabulaire van verschil’ waarin het anders zijn van de ander in verhouding tot het gangbare verschijnt. Door het anders zijn als verhoudingsprobleem aan te merken, wordt ook de andere pool, de normaliteit, in het geding gebracht. De normale wereld en werkelijkheid komen ter discussie te staan juist om voor ‘de vreemde ander’ ruimte te maken.

Kwartiermaken is te zien als het werken aan gastvrijheid: het werken aan gastvrije plekken, een gastvrij denken, gastvrijheid in de relatie tussen professionals en cliënten (professionals ook buiten de ggz), en een gastvrij burgerschap. Daarbij moet bedacht worden dat gastvrijheid juist een rol speelt als het om de ontvangst van een vreemde ander gaat, iemand die je misschien niet kent of misschien iemand die zich niet makkelijk laat kennen. Hoe bied je plaats aan iemand die je niet zo goed kan plaatsen? Wat nodig is om een gastvrij onthaal te bieden, dat aan het vreemde van de vreemde ruimte geeft, is vaak niet meteen duidelijk. Het vergt nader onderzoek: naar hoe de ruimte is ingericht, of hoe het denken is voorgeprogrammeerd, of hoe de tijd is ingedeeld. Buiten kijf staat dat ‘de vreemde’ afhankelijk is van de verleende gastvrijheid en dat dit iets extra’s vraagt van de gastheer of -vrouw, hij of zij zal zelf een beetje een vreemdeling moeten willen worden. Om de toegankelijkheid van het buurthuis, de vrijwilligersorganisatie, het werk, of de sociale dienst, kwaliteit te geven zal iets van de normale gang van zaken moeten worden onderbroken of moeten worden opgeschort.

In verband met de ontvangst van degene die misschien als vreemd wordt ervaren, gebruik ik termen als ‘het andere’ of ‘het vreemde’ of ook ‘het onbenoembare’; ik schrijf over ‘onpresenteerbaar lijden’ en onbenoembare strijdigheid. Strijdigheid heeft bij (differentiedenker) Lyotard de speciale betekenis van een geschil over een geschil. Een geschil over een geschil ontstaat als de ander het geschil niet als zodanig ervaart. De ervaring wordt daardoor onpresenteerbaar. Dat is in mijn studie een cruciale notie. Het gaat om een ervaring die door de betrokkene niet kan worden besproken in algemeen verstaanbare of erkende termen. Dat plaatst de betrokkene in een positie van sprakeloosheid en daarmee van isolement. De kern van de strijdigheid bestaat uit het lijden aan het onrecht dat de eigen positie (ervaring, beleving, aandoening, herinnering) niet tot uitdrukking kan worden gebracht in een situatie waar juist die positie in het geding is. Dat plaatst ons voor de vraag hoe te werken aan de optimalisering van condities om het sprakeloze toch verstaanbaar te maken.

Eigenlijk geeft het voorgaande de structuur van mijn boek weer. Steeds is er de vraag van de ander - om lid van de wereld te mogen worden, zijn verhaal te mogen doen, bij professionals van uiteenlopende instanties terecht te kunnen, volwaardig burger te mogen zijn. Ik laat telkens zien hoe de normale gang van zaken niet zoveel ruimte biedt voor deze vraag.

Vervolgens probeer ik dan - soms heel prozaïsch - aan te geven waar de onderbreking van de normaliteit uit zou kunnen bestaan. Bijvoorbeeld:

- een functionaris gastvrijheid en maatjes op de werkplek om een niche te realiseren, een omgeving waarin het gevoel van eigenwaarde wordt gevoed.
- een multiloog, een samenspraak waarin wordt gewerkt aan betrokkenheid en wederkerigheid
- normatieve professionals met een hoog presentiegehalte, die zien dat zij die van hulp en diensten afhankelijk zijn vaak niet beschikken over de competenties er gebruik van te maken, terwijl juist het ontbreken van die competenties de reden is van de afhankelijkheid van die hulpbronnen.
- een vriendendienst
- zorgzame burgers en een zorgzame staat.

In al deze situaties speelt het dilemma tussen bagatellisering of overaccentuering van verschil. Anders gezegd, de strijd tussen het ongebroken zelf die de ander aan zich onderwerpt, of de ander die mij gijzelt in een onbegrensde verantwoordelijkheid. Hoewel ik in mijn studie veel over dit dilemma zeg, zal dit ook een eeuwige zoektocht blijven en een kwestie van vallen en opstaan.

‘Vermaatschappelijking is niet meer of minder dan het bieden van een normale kans op leven in onze maatschappij. Juist in een tijd van welvaart en economische groei is aandacht voor degenen die het minder hebben getroffen essentieel.’ Deze zinsnede vormt de achtergrond van de door de regering ingestelde Taskforce vermaatschappelijking. Vermaatschappelijking is een ontwikkeling die om zorgvuldigheid vraagt en de Taskforce is gevraagd aanbevelingen te doen hoe die ontwikkeling begeleid moet worden. Ik heb de stelling verdedigd dat vermaatschappelijking de samenleving confronteert met frictie en ongemakkelijkheid, met iets dat niet zomaar past. Die strijdigheid vraagt van de samenleving met haar burgers en instituties om reflectie: Waar het huis geen zorg krijgt vindt de ontmoeting niet plaats. Het huis is hier metafoor voor de maatschappij met haar instellingen en bedrijven, buurten en netwerken, taal en cultuur, burgers en politici. Zonder speciale inspanning loopt de ontmoeting op niets uit. Als het proces van vermaatschappelijking de patiënt een ander perspectief wil bieden dan dat van standaardburger zal de normaliteit waarin gekte tot uitsluiting leidt niet kunnen blijven wat ze is.

Doortje Kal (2001) Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond. Amsterdam: Boom